

УДК 371.11

Тетяна Рогова

ПРОБЛЕМА ПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглядається сутність концепції персоналізації; на основі аналізу наукової літератури обґрунтовуються передумови успішності персоналізації особистості вчителя.

Ключові слова: *персоналізація, персоналізація учителя, передумови успішності персоналізації вчителя.*

Сьогодні ведеться інтенсивний пошук шляхів модернізації системи освіти, де провідним чинником є парадигма особистісно зорієнтованої педагогіки, що зумовлює звернення педагогічної науки до ідей персоналізації.

Персоналізація визначається як: 1) процес перетворення людини в особистість, у персону, результат набуття людиною особливих, особистісних властивостей у ході свого індивідуального розвитку [14, с. 115]; 2) процес, у результаті якого суб'єкт здобуває ідеальну представленість у життєдіяльності інших людей і може виступати в суспільному житті як особистість [22, с. 331]. Сутність персоналізації полягає в дійових перетвореннях інтелектуальної й афективно-потребної сфери особистості іншої людини, які відбуваються в результаті діяльності індивіда. Поняття персоналізації в такому значенні було введено в психології в концепції персоналізації, яка була розроблена А. Петровським, В. Петровським. В основу цієї концепції персоналізації покладено принцип «відбитої суб'єктності», що передбачає ідеальну представленість однієї людини в життєвій ситуації іншої [17; 18], тобто особистістю здійснюється «зміна життєдіяльності оточення, здійснюються внески і їх прийняття оточенням, і тим самим ствердження свого інобуття в інших людях» [6, с. 17]. В. Петровський і А. Петровський саме цей процес і результат зберігання суб'єкта в інших людях, його ідеальної представленості і продовженості в них «внесків» і визначають як *персоналізацію*.

Суспільна необхідність персоналізації очевидна, як очевидна і її необхідність у сфері педагогіки. Без цього зникає, стає неможливим зв'язок між поколіннями, зв'язок між учителем і учнями, між батьками і дітьми, коли вихованець вбирає в себе не тільки знання, що йому передають, але й особистість того, хто передає. На певному етапі життя суспільства ця необхідність виступає у вигляді ціннісно закріплених форм соціальної потреби.

Цей процес є благотворним як для суспільства в цілому, так і для кожного індивіда. Якщо індивід у процесі діяльності здійснює позитивні внески в інших людей, ділиться з ними своїм буттям, він забезпечує собі увагу, турботу, любов, шану.

Персоналізація педагогічної взаємодії передбачає сприйняття вчителя учнем не лише як носія певних знань, а насамперед як особистості, людини, яка має власну життєву і професійну позицію й допомагає своїм вихованцям у їхньому особистісному зростанні. Тобто шкільне викладання має будуватися як обмін учителя з учнями особистісним сенсом, бути особистісно забарвленим.

Очевидно, що для ситуації педагогічної взаємодії безпосередня трансляція яскравих якостей індивіда, яка приводить до змінення особистостей інших людей, є особливо характерною. Аналіз психолого-педагогічних досліджень дає підставу для виділення конкретних причин, які зумовлюють певні переваги в персоналізації вчителя, у трансляції педагогом своїх особистісних якостей учню порівняно з іншими ситуаціями міжіндивідної взаємодії [18, с. 462].

По-перше, за педагогом нормативно закріплено право передавати знання і здійснювати виховання. У свідомості учня не виникає з цього приводу ніяких сумнівів. Учитель постійно привертає увагу учня, інформує його, виявляє ті чи інші зразки активності, контролює його діяльність. Формування учня як особистості є предметом діяльності саме вчителя, цього не можна сказати ні про яку іншу діаду, окрім системи «батьки – діти», яка також є педагогічною.

Друга причина полягає у відносній нерозвинутості системи власних цінностей, нормативів, еталонів соціальної поведінки в дітей. Ця система знаходиться на стадії формування, вона недостатньо стійка відносно майбутніх досить сильних соціальних впливів, і в подальшому може бути переглянута відповідно до зразків, які виробляються, формуються і набуваються у спілкуванні.

Отже, персоналізація вчителя – це прояв його особистості в суспільному житті в процесі саморозвитку і самоактуалізації, що передбачає:

- активне включення педагога в систему соціальних зв'язків; його прагнення через активну участь у спільній діяльності привнести своє «Я» у свідомість, почуття і волю своїх вихованців, колег, інших людей, тобто здобути представленість у їх життєдіяльності, ствердити своє інобуття в них;
- володіння вчителем сукупністю індивідуальних властивостей, які дозволяють йому здійснювати соціально значущі дії, які змінюють інших людей, що передбачає багатство індивідуальності педагога, володіння різноманітним засобів, за допомогою яких він може в педагогічній діяльності і спілкуванні здійснювати персоналізуючі впливи, вести пошук

діяльнісних засобів продовження себе в інших людях;

- сприйняття вчителя учнем не лише як носія певних знань, а насамперед як особистості, людини, яка має власну життєву і професійну позицію й допомагає своїм вихованцям у їхньому особистісному зростанні, що передбачає повне, різнобічне розкриття в педагогічному спілкуванні особистості вчителя; транслявання не тільки знань, але й особистісних сенсів, надбання учнями унікальності й багатства індивідуальності вчителя, обмін учителя з учнями особистісними сенсами.

У низці експериментальних праць виявлено, що персоналізація суб'єкта відбувається за умов його значущості для іншого, референтності, авторитетності та емоційної привабливості [19, с. 191]. Отже, умови персоналізації особистості вчителя безпосередньо пов'язані з таким складним феноменом, як *авторитет* педагога. Ф. Гоноболін відзначав, що «авторитетний педагог – це той, хто має в очах вихованців ряд визнаних позитивних якостей, завдяки яким користується великою повагою і здійснює на них сильний вплив» [4, с. 232]. Аналогічну думку висловлював і М. Левітов. Він писав: «Авторитет особистості... базується на силі особистості в будь-якому відношенні... Ця сила може мати різний зміст, але в будь-яких випадках характерним для авторитету є те, що «сила» особистості того, хто володіє авторитетом, визнається іншими людьми і що слова і справи того, хто вважається авторитетом, сприймаються як критерій правильності суджень і вчинків, поважаються тими, хто визнає цей авторитет, є зразком для наслідування» [8, с. 76].

Аналіз психолого-педагогічної літератури доводить, що довгий час на шляху успішної розробки проблеми взаємовідносин «учитель – учень» стояла серйозна перепона, яка полягала в тому, що традиційно при аналізі авторитетних стосунків, як правило, увага приділялася лише тій особі, яка і є авторитетною, тобто вчителю, а учень залишався практично поза межами дослідження. Реалізація концепції персоналізації А. Петровського дозволяє усунути зазначену однобічність аналізу. Саме цей підхід дозволив виділити значущість іншого учасника авторитетних стосунків як повноправного їх суб'єкта, який є носієм підстав авторитету, що виходять за межі зв'язків учасників цих стосунків на даний момент.

Стосовно відносин авторитетності концепція персоналізації А. Петровського передбачає врахування таких аспектів: індивідуальні особливості авторитетної особи; процес опрацювання, формування авторитетних відносин в умовах спільної діяльності і спілкування; ідеальна представленість авторитетної особи у свідомості іншого або інших; реалізація авторитетних відносин у спільній діяльності й спілкуванні.

При цьому підкреслюється помилковість розгляду авторитету як статичного утворення. Процес формування стосунків авторитетності передбачає динаміку певних явищ – від джерел до найрозвинутіших форм. Взаємовідносини між учителем і учнями, перш ніж стати стосунками

авторитетності, повинні пройти ряд стадій, які відбивають якісне підвищення рівня значущості вчителя для учнів. У психолого-педагогічних дослідженнях виділяють три такі стадії: вихідну, референтні стосунки, авторитетні стосунки [19, с. 202–204].

Відповідно до цих стадій, позиції «інформатора», «референтної особи», «авторитетної особи» можуть бути визначені як ключові етапи процесу зростання значущості особистості вчителя для учня, як рубежі, що визначають якісно різні рівні міжособистісної переваги. Послідовна реалізація цих етапів сприяє персоналізації вчителя.

Характер авторитетних стосунків зумовлюється тим, наскільки повно й різнобічно розкривається в педагогічному спілкуванні особистість учителя, як він транслює не тільки знання, але й особистісні сенси, робить надбанням учнів незвичайність і багатство своєї індивідуальності.

У вихованні і навчанні неможливо обійтися без авторитету, тобто влади педагога як відбиття його відповідальності за долю дитини. Водночас ця сила має носити не руйнівний характер, вона повинна сприяти самоствердженню зростаючої дитячої особистості, реалізації її творчих потенцій. Так, І. Сергєєв підкреслює, що чим вищим і беззаперечнішим є авторитет учителя, тим менш критично сприймається він учнями. «Просуваючись шляхом особистісно-професійного зростання, – пише І. Сергєєв, – необхідно мати на увазі, що яскравий, переконливий, авторитетний педагог... являє собою загрозу для вихованця. Цей «ідеал» часто, сам того не усвідомлюючи, усім своїм образом пригнічує волю і внутрішню свободу учня. Не розкриває в школяреві його самого – по-своєму унікального й неповторного, зі своїм власним життєвим шляхом і покликанням, – а непомітно нав'язує себе як еталон, зразок самореалізації» [20, с. 210].

Запобігти такому явищу допоможе неухильне дотримання принципу помірності, а також глибоко гуманне ставлення вихователя до вихованців. Розглядаючи складові авторитету вихователя, І. Бех на перший план висуває такі особистісні якості педагога: повага, довіра до вихованця, уміння підійти до кожного з позитивною установкою, уміння володіти собою, уміння задовольнити прагнення дитини бути в центрі уваги та ін. І. Бех наголошує на тому, що «...нічого, крім образи, роздратування, замкнутості, навіть прямої ворожнечі, не повинен очікувати той вихователь, якому усвідомлення своєї зверхності не дозволяє розпізнати в кожному підопічному передусім особистість» [2, с. 183]. Далі дослідник підкреслює, що обов'язковими умовами відносин авторитетності в системі «вихователь – вихованець» є взаємні повага й довіра: «Адже авторитет вихователя не існує сам по собі, як дещо занурене в його індивідуальність. Лише в тому разі, якщо він бачить у своїх вихованцях справжніх партнерів і співробітників, якщо оцінює їх не лише як школярів, а й як самобутні особистості, він повернеться до них своєю кращою стороною, прагнучиме

продемонструвати їм усі свої найкращі риси і, скоріше за все, завоює особистісний авторитет у відповідь на поважне ставлення до їх особистості» [2, с. 184]. І. Бех зазначає, що подібне «особистісне розрізнення», «особистісне бачення» можливе лише тоді, коли практично кожний вихованець тією чи іншою мірою особистісно значущий для свого вихователя, цікавий йому, референтний і в кінцевому підсумку навіть авторитетний у певній, нехай навіть і достатньо вузькій, але важливій для педагога сфері» [2, с. 184].

Отже, проблеми авторитету вчителя, як важливої умови персоналізації його особистості пов'язані з питаннями попередження руйнівного впливу авторитету й персоналізації особистості педагога. Праця вчителя, педагогічна взаємодія повинні мати виключно *гуманістичну спрямованість*, передбачати сприйняття дитини такою, якою вона є, виявлення щирості, відвертості, поваги до неї, створення умов для розвитку особистості учня, реалізації його індивідуальності.

Взаємодія вихователя з вихованцями має будуватися з урахуванням їх позицій, бажань, а не на вимушеності спілкування. Лише за особистісного плану взаємодії з вихованцем, яка має гуманістичну спрямованість, педагог транслює свою індивідуальність, реалізуючи власні потреби і здатність бути особистістю, і, у той же час, формуючи відповідні потреби і здатність у вихованця.

Зростання авторитету вчителя, ефективність педагогічної взаємодії, а значить і успішність персоналізації особистості педагога значною мірою залежить від рівня професійно-педагогічної компетентності вчителя.

У дослідженні ми виходили з того, що професійно-педагогічна компетентність учителя передусім передбачає наявність таких властивостей його особистості, сукупність яких при достатньо високому рівні розвитку зумовлює успішний вплив на іншу людину з метою формування в неї здатності до саморозвитку.

Таким чином, наступною умовою успішної персоналізації особистості педагога ми виділяємо його *професійно-педагогічну компетентність*, головним системоутворюючим фактором якої є спрямованість учителя на розвиток, саморозвиток гармонійної, творчої особистості учня.

Проте тільки той педагог успішно справляється з цією місією, який постійно працює над розвитком у собі мотивації до оволодіння духовною культурою, засвоює глибокі й різноманітні знання, орієнтується на неперервне вдосконалення своєї професійної майстерності [2, с. 187].

Отже, персоналізація вчителя безпосередньо пов'язана з проблемою його розвитку, самоактуалізації, самовдосконалення. Ця проблема була порушена ще П. Каптеревим, який уважав актуальним питання «самовдосконалення» і «власного розвитку» вчителя. Це пов'язано, на думку П. Каптерева, зі стосунками між керівною роллю вчителя і

самостійною діяльністю школярів як процесом розвитку чи якісної зміни обох сторін [7]. Подолання педагогом своїх внутрішніх бар'єрів (невпевненість, тривожність), передусім його «Я-концепція» безпосередньо пов'язані з виявленням вольового й емоційного впливу педагога (його харизми) на учнів, на організацію шкільного життя [1; 13].

Розвиток учителя – процес багатоаспектний. Учитель розвивається як особистість, яка має свої індивідуальні здібності, риси характеру; як представник суспільства, соціальної групи, якому приписано виконання специфічної соціальної ролі; як професіонал, який володіє необхідними для виконання професійних завдань компетенціями.

У працях А. Макаренка, Л. Виготського, О. Леонтьєва, Б. Братуся та інших обґрунтовується ідея цілісності, єдності особистісного й професійного розвитку. Л. Мітіна підкреслює: «...професійний розвиток є невіддільним від особистісного – в основі і того й іншого лежить принцип саморозвитку, що детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, що приводить до вищої форми життєдіяльності особистості – творчої самореалізації» [12, с. 29].

Педагогічна праця є головним шляхом самореалізації особистості вчителя. К. Ахіяров, Є. Климов, Ю. Конаржевський, А. Маркова, К. Платонов, Є. Борисова та інші вважають, що саме в професійній діяльності здійснюється розвиток особистості, виявляється її індивідуальність, формується система ставлень до світу, до суспільства, до себе, що безпосередньо пов'язано з процесом персоналізації. Так, А. Маркова підкреслює, що засобами професії відбувається самовираження особистості людини, праця є, безумовно, головним шляхом самореалізації особистості [10]. Ці положення дають нам підставу розглядати педагогічну працю як важливий засіб персоналізації особистості вчителя.

Професійні вимоги до педагога мають свою специфіку, вони виходять із особливостей педагогічної професії. Професія – «діяльність, за допомогою якої особистість бере участь у житті суспільства і яка служить їй головним джерелом матеріальних засобів для існування» [9, с. 15]. Характеризуючи співвідношення понять «особистість» і «професія», Дж. Дьюї підкреслює, що «професія також виступає як принцип, що організує знання й інтелектуальне зростання» [5, с. 281]. На думку А. Маркової, для конкретної людини професія – це «соціально зафіксована суспільством сфера її можливих трудових дій, для виконання яких людина повинна володіти сумою знань і навичок, мати відповідні здібності, професійно важливі якості особистості» [9, с. 15]. Таким чином, професія є однією з форм прояву властивостей, якостей особистості, її потенціалу. Отже, професія надає можливість особистості проявитися в суспільному житті, задовольнити потребу в персоналізації.

Дані положення дали підставу для визначення *особистісно-професійного розвитку* вчителя як важливої умови його персоналізації.

Аналіз праць представників екзистенціалізму, персоналізму дозволяє визначитися з розумінням особистісно-професійного розвитку вчителя як процесом розкриття й реалізації його *потенціалу*. Особистісно-професійний розвиток педагога значною мірою зумовлений внутрішніми джерелами саморозвитку.

Актуальність реалізації потенціалу особистості вчителя в процесі його персоналізації зумовлюється тим, що «пробуджувати в учня відчуття великого потенційного «я» в змозі лише така людина, яка відчуває його в собі самій і сама йде шляхом актуалізації...» [11, с. 17].

Отже, персоналізація особистості вчителя безпосередньо пов'язана з його *самоактуалізацією* як процесом «реалізації людиною протягом усього життя свого потенціалу з метою стати повноцінно функціонуючою особистістю» [21, с. 537]. Самоактуалізація передбачає найбільш повне виявлення, розвиток і реалізацію людиною своїх особистісних можливостей [16, с. 36].

Зміни особистісно-професійного потенціалу в процесі саморозвитку відбуваються як наслідок прагнення самого вчителя розкрити свої особистісні потенції, як результат процесу осягнення самого себе, посилення своєї індивідуальності, як результат актуалізації.

Таким чином, у дослідженні ми виходили з того, що процес персоналізації особистості стає ефективним і оптимальним, коли вчитель сам виступає в ролі організатора своїх дій з розвитку учня її адекватному змінюванню себе. Це стає можливим, коли механізмом змін є *самоорганізація*, а здатність педагогів до змін еволюціонує в здатність до самоорганізації змін.

Дослідження проблем особистісно-професійного розвитку вчителя як важливої умови персоналізації його особистості передбачає окремий розгляд поняття «педагогічна діяльність», оскільки діяльність є не тільки умовою розвитку особистості, а й необхідною умовою її персоналізації. Реалізація потреби в персоналізації, збереження себе в іншому відбувається не в якомусь особливому світі «спілкування душ», а в конкретній діяльності, що здійснюється в конкретній соціальній ситуації.

Однією з найважливіших характеристик педагогічної діяльності є її сумісний характер: вона обов'язково передбачає педагога і того, кого він навчає, виховує, розвиває. Ця діяльність не може бути діяльністю тільки «для себе». Її сутність – у переході діяльності «для себе» в діяльність «для інших». У цій діяльності поєднуються самореалізація педагога і його цілеспрямована участь у змінненні учня [3, с. 6]. Педагогічна діяльність розглядається як «потік всеохоплюючої взаємності», у якому вчитель і учень, впливаючи один на одного, зростають разом [3, с. 41]. Отже, найефективнішим шляхом персоналізації особистості вчителя є

педагогічна діяльність, оскільки саме за допомогою своєї діяльності людина продовжує себе в інших людях, «транслює» іншим свою індивідуальність.

Особистісно-професійну педагогічну діяльність ми розглядаємо як основний шлях персоналізації вчителя і визначаємо як особливий вид соціальної діяльності, підпорядкованої меті розвитку особистості вихованця, формуванню його світогляду, переконань, свідомості, поведінки, яка здійснюється на основі персоналізації педагогічної взаємодії, що передбачає адекватне включення в цей процес особистісного досвіду вихователя й вихованця (почуттів, переживань, емоцій, а також дій і вчинків, що їм відповідають).

Узагальнюючи проведений аналіз із позиції ідей персоналізації, ми визначаємо особистісно-професійний розвиток учителя як процес кількісних і якісних змін у його особистісно-професійному потенціалі, зумовлених внутрішніми і зовнішніми факторами в умовах його включеності в особистісно-професійну педагогічну діяльність, діяльність з самоорганізації змін і соціальні відносини.

У процесі розвитку особистості вчителя формується і розвивається його професійно-педагогічна компетентність, зростає авторитет, реалізується особистісно-професійний потенціал, здійснюється самоактуалізація особистості педагога. Дані положення дали нам підставу для визначення особистісно-професійного розвитку вчителя головною умовою його персоналізації.

Провідними педагогічними ідеями особистісно-професійного розвитку визначаються: настанова на гуманістичні цінності; відкритість новому; прогнозування впливу на людину, природу й соціальну дійсність наслідків різних рішень і дій; творче й гнучке мислення; уміння бачити альтернативні шляхи розв'язання проблем; критичність мислення; уміння долати стереотипи, що склалися; здатність до рефлексивного осмислення свого досвіду в контексті культурного досвіду людства; оновлення змісту діяльності на основі принципу проблемної інтеграції; освоювання системи взаємовідносин на основі принципів співробітництва [15].

Таким чином, передумовами успішності персоналізації особистості вчителя є:

– гуманістична спрямованість особистості вчителя, що передбачає ставлення до дитини як до найвищої цінності, виявлення поваги до неї, створення умов для розвитку й саморозвитку учня, реалізації його індивідуальності;

– зростання авторитету, розвиток професійно-педагогічної компетентності вчителя, що передбачає формування таких властивостей його особистості, сукупність яких при достатньо високому рівні розвитку зумовлює успішний вплив на іншу людину з метою формування в неї здатності до саморозвитку;

- виявлення, реалізація і розвиток особистісно-професійного потенціалу педагога, його зовнішніх і внутрішніх джерел розвитку;
- усвідомлення педагогом необхідності самозмінення, включення механізмів саморозвитку, спрямованого на повну самоактуалізацію себе як особистості;
- особистісно-професійний розвиток учителя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. – М., 1986. – 426 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. К.1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
3. Введение в педагогическую деятельность : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. С. Роботова, Т. В. Леонтьева, И. Г. Шапошникова и др. ; под ред. А. С. Роботовой. – М. : Академия, 2002. – 208 с.
4. Гоноболин Ф. Н. Книга об учителе / Ф. Н. Гоноболин. – М. : Просвещение, 1965. – 260 с.
5. Дьюи Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи ; пер. с англ. – М. : Педагогика – Пресс, 2000. – 384 с.
6. Казмиренко В. П. Социальная психология организаций : монография / В. П. Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
7. Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Теория образования / П. Ф. Каптерев // Избр. пед. соч. – М., 1982. – 704 с.
8. Левитов Н. Д. К психологии формирования авторитета учителя / Н. Д. Левитов // Советская педагогика. – 1946. – № 1–2. – С. 76–86.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 309 с.
10. Маркова А. К. Психология труда учителя / А. К. Маркова. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
11. Мелик-Пашаев А. А. Гуманизация образования: проблемы и возможности / А. А. Мелик-Пашаев // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 11–18.
12. Митина Л. М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социальных условиях / Л. М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28–38.
13. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М. : Флинта, 1998. – 200 с.
14. Немов Р. С. Психология : словарь-справочник : в 2-х ч. / Р. С. Немов. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – Ч. 2. – 352 с.
15. Образовательные технологии (из опыта развития глобального мышления учащихся) / под ред. Ю. Н. Кулюткина, Е. Б. Спасской. –

- СПб., 2001.
16. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін. ; за заг. ред. О. М. Пехоти. – К. : А.С.К., 2001. – 256 с.
 17. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
 18. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону, 1996. – 512 с.
 19. Психология развивающейся личности / под ред. А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1987. – 238 с.
 20. Сергеев И. С. Основы педагогической деятельности : учебное пособие / И. С. Сергеев. – СПб. : Питер, 2004. – 316 с.
 21. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с.
 22. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.